

вання Трипільської культури; локальних варіантах, виділених за матеріалами поселень та поховальних пізньотрипільських пам'яток; місці пізньотрипільських племен у процесі складання культур епохи бронзи. Останньої проблеми Т. С. Пассек слушно торкалася ще у 1947 році, присвятивши їй окрему статтю «К вопросу о среднеднепровской культуре». Вона не тільки розробила її періодизацію, але й дійшла висновку, що середньодніпровська культура — результат подальшого розвитку пізньотрипільського населення в Подніпров'ї. Її хвилювали проблеми історичної долі пізньотрипільських племен та їх зв'язки з навколишнім світом.

У доповіді в Римі Тетяна Сергіївна, посилаючись на нові методи абсолютного датування, запропонувала іншу хронологію Трипільської культури.

Працюючи в полі протягом багатьох років, Тетяна Сергіївна прищеплювала почуття відповідальності за досліджувані об'єкти постійним учасникам експедицій та студентам, неодноразово повторюючи, що пропущене під час розкопок не можна відновити в лабораторних умовах. На території Молдови разом з Г. Д. Смірновим, Г. Б. Федоровим, Г. І. Мелюковою вона заклала підвалини археологічної науки цієї країни. Але головною заслугою Т. С. Пассек є створення фундаменту трипільознавства та школи, яка продовжує її польові та наукові традиції, застосовуючи при цьому сучасні методи археологічних досліджень. До цієї школи належать: К. К. Черниш, В. І. Маркевич, Т. Г. Мовша, В. Г. Петренко, Т. О. Попова, О. П. Черниш. Досить широке і коло друзів: Б. О. Латинін, М. Я. Рудинський, П. Й. Борисковський, М. М. Герасимов, С. В. Кісельов, Л. І. Крушельницька, В. С. Тітов, І. Т. Черняков, М. Я. Мерперг, Е. М. Черних, І. К. Свешников, Н. В. Лінка та інші.

Протягом багатьох років Т. С. Пассек була вченим секретарем Інституту історії матеріальної культури та до кінця життя відповідальним редактором видання «Краткие сообщения».

Тетяна Сергіївна своєю польовою роботою збагатила численні музейні скарби Національного музею історії України, Ермітажу, Одеського археологічного музею АН України, а порадами та реконструкціями зробила певний внесок у розвиток музеєзнавства. Вона допомогла вийти на широке поле наукової діяльності багатьом археологам, які зараз плідно працюють у галузі енеоліту та бронзового віку. Ім'я Тетяни Сергіївни Пассек невід'ємне від усього досягнутого в трипільознавстві. Вона назавжди залишиться з нами.

Т. Г. Мовша

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА БІБІКОВА

Цього року Сергію Миколайовичу Бібікову виповнилося б 85 років. Він помер 5 років тому, 21 грудня. Пішов з життя, пішов з інституту. Але залишився в науці, у пам'яті людей, які добре його знали. Сергій Миколайович був широко освіченою людиною і добре знався не лише на первісній археології, а й на етнографії, середньовічній історії, скіфах та античності. Він відчував гостру потребу передати свої знання іншим, діставав задоволення від того, що допомагав писати дисертації, обирати цікаві теми доповідей, часто підбадьорюючи словом і ділом співробітників, у яких не ладналась робота.

Сергій Миколайович був цікавим співрозмовником, багато, іноді в несподіваному ракурсі, розповідав про Ленінград, роки блокади,

ЛОІМК та його директорів і працівників, про розкопки у Криму та співробітництво з Г. А. Бонч-Осмоловським. Він вважав, що нове покоління мало знає про своїх попередників і через це невірно оцінює деякі факти та явища.

Оскільки цей збірник присвячений саме Трипільлю, доречно буде згадати на його сторінках про внесок С. М. Бібікова у вивчення цієї культури. Будучи вже відомим фахівцем у галузі палеоліту-мезоліту, вчений, не злякавшись конкуренції таких сильних трипільлязнавців, як Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський, змінює тематику своїх досліджень і береться за вивчення раннього Трипільля. Сергій Миколайович був впевнений, і не раз підкреслював це, що для повної реалізації творчих сил кожний вчений протягом життя має кілька разів змінити тематику досліджень. Вивчення Трипільля він почав з розкопок поселення Лука-Врублівецька. Цікаво, що першим, хто звернув увагу на важливість цієї пам'ятки та порадив провести розкопки, був П. П. Єфименко. Проводячи розвідки на Середньому Дністрі, С. М. Бібіков відкрив багато інших трипільських поселень, але не зацікавився ними, зокрема Жури, що незабаром будуть опубліковані В. І. Шумовою та С. М. Рижовим, про що була домовленість ще за життя Сергія Миколайовича, а матеріали з Гребенів лягли в основу його роботи по демографії та економіці Трипільської культури. Головна причина, через яку Сергій Миколайович почав працювати над трипільською тематикою (зокрема Лука-Врублівецька), полягала в тому, що на той час були майже відсутні відомості, які характеризували ранній етап Трипільської культури і дозволили б судити про її походження. Блискучі результати розкопок і не менш блискучий аналіз здобутих матеріалів дозволили Сергію Миколайовичу запропонувати своє розуміння проблеми походження Трипільської культури. Йому вдалося показати, що поява Трипільля пов'язана не з розвитком ранішого місцевого населення, як думали на той час, а з тривалою багатоступінчастою міграцією землеробських племен з Малої Азії. При цьому Сергій Миколайович вважав, що міграція прийшла не на порожнє місце, а в район, заселений нечисленним мисливським населенням, яке з часом асимілювало. Не обмежуючись цим, він спробував пояснити цю міграцію. Використавши одне з положень К. Маркса, С. М. Бібіков сформулював закон «про тиск надлишку населення на виробничі сили» та показав, що він лежить в основі механізму, який приводить у рух колективи та викликає необхідність освоєння нових територій. Зокрема, так можна пояснити міграцію малоазіатських племен на захід.

Багато нового вніс Сергій Миколайович у вивчення господарства племен Трипільської культури. Відправним пунктом була його впевненість у досить високому рівні загальної культури трипільських племен. Насамперед це стосується землеробства. Трипільлязнавці того часу Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський, К. К. Черниш та інші вважали, що землеробство у трипільців було мотичним городнього типу. Сергій Миколайович вважав, що городництва у трипільців не було зовсім, землеробство було польовим, а обробіток землі провадився за допомогою тяглової сили великої рогатої худоби. Суттєво і те, що перші відомості про наявність культурних рослин в ранньотрипільському суспільстві були також одержані вченим під час розкопок Луки-Врублівецької. Нещодавно В. Г. Збеневич підтвердив ці дані. Він проаналізував всі ранньотрипільські мотики з каменю і кістки, які є на цей час, а також відомості палеозоологів, зображення на посуді та зробив висновок «що сукупність відомостей дозволяє стверджувати протилежне і наполягати на розвиненому скотарстві у трипільців».

У 1965 році С. М. Бібіков розкопав на Дністрі кілька місць видобутку кременю та майстерні для виготовлення з нього знарядь. Раніше ці об'єкти помилково відносили до раннього неоліту. Сергій Миколайович довів їх належність племенам Трипільської культури та зробив припущення про ремісничє виробництво у трипільців. Згодом він дійшов висновку, що кремнієобробне виробництво, обробка дерева, кістки, а також шкіряне виробництво були децентралізовані. Іншим чином оцінював він керамічне ремесло.

Знайдені вперше на поселенні Лука-Врублівецька залишки горну для обпалювання посуду навели Сергія Миколайовича на думку, що виготовленням

кераміки на поселенні займалась якась одна родина. Рання стадія ремісничої спеціалізації слідом за С. М. Бібіковим почала називатися «общиною».

Але найяскравіший внесок зробив Сергій Миколайович у вивчення духовної культури трипільців. Однорідність форми жіночих статуєток та їх велика кількість на ранньотрипільських поселеннях, а також виявлення хлібних зернин та борошна у глиняному тісті, з якого вони виготовлені, дозволили Сергію Миколайовичу зробити припущення про характер і сталість вірувань трипільців, які пов'язувалися з ідеєю родючості. Винятково цікавими є розробки С. М. Бібікова, що стосуються соціального устрою трипільських племен. Так, наприклад, до розкопок на Луці-Врублівецькій загальноновизнаним був факт існування матріархату в трипільському суспільстві. Довівши велику роль скотарства у господарстві трипільців та значне місце чоловічої праці у землеробстві, а також факт накопичення в них багатства у вигляді худоби та зерна, Сергій Миколайович дійшов висновку, що родову організацію трипільців слід розглядати як патріархальну.

Короткий, майже тезисний виклад далеко не всіх, а лише головних результатів вивчення С. М. Бібіковим Трипільської культури дозволяє підкреслити два моменти: характерною рисою всіх його робіт є прагнення показати археологічні матеріали в історичному аспекті; в своїх дослідженнях Сергій Миколайович завжди ставив і в багатьох випадках вирішував найскладніші кардинальні проблеми історії Трипільської культури: походження племен, господарство, духовна культура, суспільний устрій тощо. З часом деякі його висновки, можливо, будуть переглянуті, але більшість з них житимуть і увійдуть до золотого фонду трипільознавства.

С. С. Березанська